भारतीय राज्यघटना आणि पंडित जवाहरलाल नेहरूंचा धर्मनिरपेक्ष व वैज्ञानिक दृष्टिकोन

मयुर श्रीकांत संकपाळ, संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

सारांश

भारतीय राज्यघटनेचे धर्मनिरपेक्ष स्वरूप आणि पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा भारतीय समाजावर झालेला प्रभाव या संशोधनाचा मुख्य गाभा आहे. नेहरूंनी भारताच्या लोकशाही मूल्यांना बळकटी देण्यासाठी धर्मनिरपेक्षता आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन यांना महत्त्व दिले. हा शोधनिबंध राज्यघटनेतील धर्मनिरपेक्ष तत्त्वे, नेहरूंच्या विचारधारेचा प्रभाव, तसेच भारताच्या सामाजिक आणि राजकीय व्यवस्थेवर झालेला परिणाम याचा अभ्यास करतो. भारतीय राज्यघटना ही जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाही व्यवस्थेचा आधारस्तंभ आहे. स्वतंत्र भारताच्या उभारणीत पंडित जवाहरलाल नेहरूंची महत्त्वपूर्ण भूमिका होती. त्यांनी धर्मनिरपेक्षता आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन यांना आधुनिक भारताच्या विकासासाठी आवश्यक तत्त्वे मानले. भारतीय राज्यघटनेत धर्मनिरपेक्षतेला विशेष महत्त्व दिले गेले आहे. 42 व्या घटनादुरुस्तीद्वारे "धर्मनिरपेक्ष" हा शब्द उद्देशिकेत समाविष्ट करण्यात आला असला तरी, भारताची संविधान सभा आणि नेहरूंच्या विचारसरणीमुळे देश आधीपासूनच धर्मनिरपेक्ष पद्धतीने कारभार करत होता. भारतीय राज्यघटनेतील अनुच्छेद 25 ते 28 हे नागरिकांना त्यांच्या इच्छेनुसार धर्म स्वीकारण्याचे, धर्माचा प्रचार करण्याचे आणि आचरण करण्याचे स्वातंत्र्य देतात. तसेच, अनुच्छेद 14 कायद्यापुढे समानतेचा अधिकार प्रदान करतो, जो कोणत्याही विशिष्ट धर्माला प्राधान्य न देता सर्वांना समान वागणूक देतो. भारतीय राज्यघटना कोणत्याही एका धर्माला प्रोत्साहन देत नाही आणि राज्य धर्माच्या प्रभावापासून स्वतंत्र आहे. नेहरूंची धर्मनिरपेक्षता म्हणजे सर्व धर्मांना समान वागणूक देणे आणि राज्यकारभार धर्माच्या प्रभावापासून मुक्त ठेवणे. त्यांनी सांप्रदायिकतेला विरोध केला आणि भारताला बहुसांस्कृतिक व बहुधर्मीय राष्ट्र म्हणून प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या मते, राजकीय व सामाजिक व्यवस्था धर्माच्या हस्तक्षेपापासून मुक्त असावी, आणि धार्मिक असहिष्णुता, अंधश्रद्धा व कट्टरतेला जागा नसावी. नेहरूंच्या विचारांमुळे भारताची राज्यघटना धर्मनिरपेक्ष झाली. त्यांच्या नेतृत्वाखाली शिक्षण, विज्ञान, संशोधन आणि औद्योगिकीकरणाला चालना देण्यात आली. त्यांनी हिंदू राष्ट्र किंवा इस्लामिक राष्ट्राच्या कल्पनांना विरोध केला आणि धर्माला वैयक्तिक श्रद्धेपुरते मर्यादित ठेवले पाहिजे, असे प्रतिपादन केले. नेहरूंच्या मते, भारताच्या प्रगतीसाठी वैज्ञानिक दृष्टिकोन आवश्यक आहे. त्यांनी शिक्षण, विज्ञान, संशोधन आणि औद्योगिकीकरणाला प्राधान्य दिले. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे IITs, BARC, ISRO, DRDO यांसारख्या वैज्ञानिक संस्था स्थापन करण्यात आल्या. त्यांनी पंचवार्षिक योजनांमधून औद्योगिक व कृषी क्षेत्राचा विकास करण्यावर भर दिला. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या मदतीनेच भारत आत्मनिर्भर बनू शकेल, असा त्यांचा विश्वास होता. त्यांनी अंधश्रद्धा, कर्मकांड आणि धार्मिक असहिष्णुतेच्या विरोधात उभे राहून वैज्ञानिक दृष्टीकोनाचा प्रचार केला. त्यांच्या नेतृत्वामुळे भारताने औद्योगिकीकरण आणि वैज्ञानिक संशोधनाच्या दिशेने महत्त्वपूर्ण पावले उचलली. पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या विचारांमुळे भारत एक समावेशक, प्रगतिशील आणि विज्ञाननिष्ठ राष्ट्र म्हणून पुढे आले. आजही त्यांच्या विचारधारेचा अभ्यास करून भारतीय समाजातील धर्मनिरपेक्षता आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन अधिक दृढ करण्याची गरज आहे.

कीवर्ड्स

भारतीय राज्यघटना, धर्मनिरपेक्षता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, भारतीय लोकशाही, संविधान सभा.

प्रस्तावना

भारतीय राज्यघटना ही जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाही व्यवस्थेचा आधारस्तंभ आहे. स्वतंत्र भारताच्या उभारणीमध्ये पंडित जवाहरलाल नेहरूंची भूमिका महत्त्वाची होती. त्यांनी भारताच्या भविष्यासाठी धर्मनिरपेक्षता आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन यांना आधारभूत तत्वे मानले. या संशोधनाचा उद्देश भारतीय राज्यघटनेतील धर्मनिरपेक्ष तत्त्वांचा अभ्यास करणे आणि नेहरूंच्या विचारसरणीचा भारतीय समाजावर झालेल्या परिणामाचा आढावा घेणे हा आहे. 1976 साली झालेल्या 42 व्या घटनादुरुस्तीने जरी भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यामध्ये धर्मनिरपेक्ष शब्द घातला असला तरी प्रजासत्ताकाच्या स्थापनेपासूनच भारत धर्मनिरपेक्ष असल्याची वस्तू स्थिती सर्वोच्च न्यायालयाने 1994 सालच्या एस. आर. बोम्मई विरुद्ध भारतीय संघराज्य या खटल्यात प्रतिपादित केले आहे. विसाव्या शतकाच्या मध्यावर भारत एक धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र म्हणून उदयाला आले ते पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोनामुळेच.

संशोधनाचे उद्दिष्टे

1) भारतीय राज्यघटनेतील धर्मनिरपेक्ष तत्त्वांचा अभ्यास करणे.

2) पंडित नेहरूंच्या धर्मनिरपेक्ष आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची चिकित्सा करणे.

गृहीतके

1) भारतीय राज्यघटना धर्मनिरपेक्षता आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन यांना प्रोत्साहन देते.

2) भारताच्या विकासामध्ये पंडित नेहरूंचा वैज्ञानिक दृष्टिकोन महत्त्वाची भूमिका बजावतो.

संशोधन विषयाचे महत्त्व

भारतीय राज्यघटनेतील धर्मनिरपेक्ष तत्त्व आणि नेहरूंच्या विचारधारेचा प्रभाव याचा अभ्यास महत्त्वाचा आहे. आजच्या काळात धर्मनिरपेक्षतेच्या संकल्पनेभोवती अनेक प्रश्न उभे राहतात. त्यामुळे या संशोधनाचा उपयोग भारतीय राज्यव्यवस्थेच्या मूलभूत संकल्पनांचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी होऊ शकतो. भारतीय राज्यघटना आणि पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या धर्मनिरपेक्ष आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा अभ्यास करणे केवळ ऐतिहासिक महत्त्वाचे नाही, तर आजच्या सामाजिक, राजकीय आणि शैक्षणिक संदर्भातही उपयुक्त ठरते. भारतीय राज्यघटना लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन यांना आधारभूत तत्त्व मानते. संविधानात समाविष्ट असलेल्या धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वांमागील कारणमीमांसा समजून घेण्यासाठी हे संशोधन उपयोगी ठरते.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

तथ्य संकलन

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी संदर्भ ग्रंथ व इंटरनेट इत्यादी द्वितीय संदर्भ साधनांच्या माध्यमातून तथ्य संकलन करण्यात आले आहे आणि त्या तथ्यांच्या आधारे प्रस्तुत शोधणेबंधाची मांडणी करण्यात आली आहे.

भारतीय राज्यघटनेतील धर्मनिरपेक्षता

भारतीय राज्यघटनेत धर्मनिरपेक्षतेस विशेष स्थान देण्यात आले आहे. संविधानाच्या ४२व्या घटनादुरुस्तीद्वारे "धर्मनिरपेक्ष" हा शब्द उद्देशिकेत समाविष्ट करण्यात आला. भारतीय राज्यघटनेमध्ये अनुच्छेद 25 ते 28 हे धर्मस्वातंत्र्याच्या हक्कांसंबंधी आहेत. या अनुच्छेदांद्वारे भारतातील प्रत्येक नागरिकाला आपला धर्म मानण्याचा, प्रचार करण्याचा आणि त्यानुसार आचरण करण्याचा मूलभूत अधिकार दिला जातो. भारतीय राज्यघटना धर्मनिरपेक्षतेचा आधार घेत प्रत्येक नागरिकास धर्म मानण्याचे, त्याची उपासना करण्याचे आणि प्रचार करण्याचे स्वातंत्र्य देते. मात्र, हे स्वातंत्र्य सार्वजनिक सुव्यवस्था, नैतिकता आणि इतर मूलभूत अधिकारांच्या चौकटीत मर्यादित आहे. भारतीय राज्यघटनेतील अनुच्छेद 14 हा समानतेच्या अधिकाराशी संबंधित असून तो धर्मनिरपेक्षतेला पोषक आहे कारण तो सर्व नागरिकांना कायद्यापुढे समानता आणि कायद्याच्या समान संरक्षणाचा अधिकार देतो. अनुच्छेद 14 कोणत्याही व्यक्तीला धर्म, जात, लिंग, वंश किंवा जन्मस्थळ यांच्या आधारे भेदभाव न करता समानता देतो. यामुळे कोणत्याही एका विशिष्ट धर्माला किंवा गटाला विशेषाधिकार प्राप्त होत नाही. भारताची राज्यघटना धर्मनिरपेक्ष असून, सरकार कोणत्याही विशिष्ट धर्माला प्रोत्साहन देऊ शकत नाही. अनुच्छेद 14 हे सुनिश्चित करतो की सरकारकडून कोणत्याही धर्मावर आधारित भेदभाव होणार नाही.

पंडित जवाहरलाल नेहरूंचा धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोन

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचा धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोन हा त्यांच्या राजकीय विचारसरणीचा आणि भारताच्या राष्ट्रनिर्माण प्रक्रियेतील एक महत्त्वाचा भाग होता. त्यांच्या **धर्मनिरपेक्षतेच्या संकल्पनेत** धर्म आणि राज्य यांचे स्पष्ट विभाजन होते, तसेच सर्व धर्मांच्या समानतेवर भर दिला जात होता. नेहरूंनी ठामपणे असा विश्वास ठेवला की **राज्यकारभार हा धर्माच्या प्रभावापासून स्वतंत्र असावा**. त्यांनी भारताच्या **संविधानात धर्मनिरपेक्षता समाविष्ट करण्यास मदत केली**, ज्यामुळे कोणत्याही एका धर्माचे प्राधान्य न ठेवता सर्व धर्मांना समान अधिकार मिळाले. त्यांनी भारताला **बहुधर्मीय आणि बहुसांस्कृतिक देश** म्हणून पाहिले आणि प्रत्येक नागरिकाला त्याच्या श्रद्धेचे पालन करण्याचे स्वातंत्र्य दिले पाहिजे, असे मानले. त्यांचा दृष्टिकोन **धर्माचा सन्मान करणारा पण शासनात धर्माचा हस्तक्षेप टाळणारा** होता. नेहरूंनी **धर्माधारित राष्ट्रवादाला आणि सांप्रदायिकतेला तीव्र विरोध केला**. त्यांनी भारताला **सामाजिक आणि आर्थिक प्रगतीच्या माध्यमातून एकत्र ठेवण्यावर भर दिला**, धार्मिक ध्रुवीकरणावर नाही. त्यांनी पाकिस्तानच्या निर्मितीनंतरही भारताला **धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र** म्हणून टिकवण्याचा आग्रह धरला. नेहरूंनी भारतीय समाजात **विज्ञानवादी आणि तर्काधारित विचारसरणी रुजवण्यावर भर दिला**, जेणेकरून अंधश्रद्धा आणि कट्टरता नष्ट करता येईल. त्यांनी शिक्षण आणि विज्ञानाच्या

प्रसारास प्राधान्य देऊन समाज सुधारणेला महत्त्वाचे मानले. नेहरूंच्या प्रभावामुळेच भारतीय संविधानात **कलम २५ ते २८ अंतर्गत धार्मिक स्वातंत्र्याच्या तरतुदी समाविष्ट करण्यात आल्या**. त्यांच्या प्रयत्नांमुळेच **सरकार कोणत्याही धर्माला प्रोत्साहन देणार नाही आणि सर्व धर्मांना समान वागणूक दिली जाईल**, अशी नीती स्वीकारली गेली. पंडित नेहरूंची **धर्मनिरपेक्षता म्हणजे केवळ धर्मापासून राज्य वेगळे ठेवणे नव्हते, तर सर्व धर्मांना समान संधी आणि स्वातंत्र्य देणे होते**. त्यांच्या या धोरणामुळेच भारत **लोकशाहीप्रधान, सर्वसमावेशक आणि बहुधर्मीय राष्ट्र** म्हणून उभा राहिला.

स्वभावता नेहरू धार्मिक नव्हते पारलौकिक प्रश्नापेक्षा इहलोकाचे प्रश्न त्यांना अधिक मोलाचे वाटत असत धर्माचे प्रत्यक्ष स्वरूप पाहून तर त्यांना त्याबद्दल अधिकच घृणा येत असे एक तर राजकीय प्रश्नात धर्म आणि भावना यांची मिसळ करायची व पदोपदी देवाचे नाव घेत असावयाचे ही गोष्ट नेहरूंना मुळीच पसंत नव्हती नेहरू आपल्या आत्मचरित्रात म्हणतात हिंदुस्तान हा धार्मिक देश समजला जातो येथील हिंदू मुसलमान शिख आणि इतर धर्मीय लोक आपापल्या मतांचा अभिमान राखतात आणि एकमेकांची टाळकी फोडून आपापल्या धर्मावरील विश्वास दाखवून देतात हिंदुस्थान आणि इतर देशांमध्ये धर्माचे जे संघटित रूप त्यांच्या दृष्टीस पडले होते, त्याने त्यांना भयभीत केले होते. नेहरूंनी या गोष्टीवर अनेकदा टीका केली होती आणि याला मुळातून मिटवले पाहिजे असे मत व्यक्त केले होते. धर्माच्या नावाखाली चाललेली अंधश्रद्धा, प्रगतीविरोध, करमटपणा, कडवेपणा, शोषण आणि स्वार्थरक्षण याबद्दल ते खंत व्यक्त करतात. पंडित जवाहलाल नेहरूंना याची जाणीव होती की, जर आपल्या देशाचा विकास करायचा असेल, देशाला प्रगतीपथावर न्यायचे असेल, तर धर्म आपल्या घरात, आपल्या हृदयात असला पाहिजे. बाहेर नसला पाहिजे आणि सरकारमध्ये तर अजिबात नसला पाहिजे. वृत्तीने धार्मिक व प्रवृत्तीने मध्ययुगीन असलेल्या या देशात धर्मनिरपेक्ष लोकशाही स्थापन करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. त्यांच्या मते धर्मनिरपेक्षतेला केवळ राजकीय संदर्भ नव्हता, तर तितकाच महत्त्वाचा सामाजिक संदर्भही होता. त्यांची धर्मनिरपेक्षता म्हणजे धर्मविरोध नव्हे किंवा अतिरेकी भौतिकवादही नव्हे. मानवाच्या भौतिक प्रगतीला अध्यात्मिक मूल्यांची व काही वर्तन प्रमाणांची जोड असलीच पाहिजे असे ते मानीत असत.

पंडित जवाहलाल नेहरूंचा वैज्ञानिक दृष्टिकोन

भारतीय राज्यघटनेच्या घडणीमध्ये पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यांचा दृष्टिकोन वैज्ञानिक आणि विवेकाधिष्ठित होता, जो राज्यघटनेच्या मूलभूत तत्त्वांमध्ये प्रतिबिंबित होतो. नेहरूंनी राज्यकारभार आणि प्रशासनात विज्ञाननिष्ठ विचारसरणी रुजवण्यावर भर दिला. त्यांनी विज्ञान, तंत्रज्ञान, औद्योगिकीकरण आणि संशोधन यांना प्रोत्साहन देणारी धोरणे स्वीकारली. भारतीय राज्यघटनेतील समाजवादी कल हा नेहरूंच्या वैज्ञानिक आणि प्रगत विचारसरणीशी सुसंगत असा आहे. सर्व नागरिकांना समान संधी मिळाव्यात आणि वैज्ञानिक दृष्टीकोनातून सामाजिक न्याय प्रस्थापित व्हावा, असा त्यांचा दृष्टिकोन होता. धर्मनिरपेक्षता हा भारतीय राज्यघटनेचा महत्त्वाचा पाया आहे, जो नेहरूंच्या वैज्ञानिक विचारसरणीशी जुळणारा आहे. ते अंधश्रद्धा, कर्मकांड आणि धार्मिक असहिष्णुतेच्या विरोधात होते आणि विवेक, तर्कशुद्ध विचार आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा पुरस्कार करत असत. नेहरूंनी भारतीय लोकशाहीला वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून बळकटी देण्याचे काम केले. शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, विज्ञान संशोधन संस्था, अवकाश आणि ऊर्जा क्षेत्रातील प्रयोग यांना त्यांनी मोठ्या प्रमाणावर प्रोत्साहन दिले. पंचवार्षिक योजनांमधून भारताच्या औद्योगिक आणि वैज्ञानिक प्रगतीस चालना दिली. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचा वैज्ञानिक दृष्टिकोन आधुनिक भारताच्या उभारणीसाठी अत्यंत महत्त्वाचा ठरला. त्यांचे विचार आणि धोरणे, विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या आधारे राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी मार्गदर्शक ठरले. नेहरूंना वाटत होते की विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या आधारेच भारत आत्मनिर्भर बनू शकतो. त्यांनी वैज्ञानिक संशोधनाला आणि नवसंशोधनाला चालना दिली. भारतीय विज्ञान आणि तंत्रज्ञान धोरण (1958) हे त्यांच्याच प्रेरणेतून अस्तित्वात आले. भारतीय तंत्रज्ञान संस्था (IITs), भाभा अणु संशोधन केंद्र (BARC), CSIR यांसारख्या संस्थांची स्थापना केली. विज्ञानाधारित औद्योगिक क्रांतीसाठी इस्रो (ISRO), DRDO यांसारख्या संस्थांचे महत्त्व पटवून दिले. लघुउद्योग आणि मोठ्या उद्योगांमध्ये विज्ञानाचा उपयोग वाढवला. वैज्ञानिक संशोधनाच्या मदतीने कृषी उत्पादन वाढवण्यासाठी प्रयत्न केले. सिंचन, खतं आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा शेतीत वापर करण्यावर भर दिला. पंडित नेहरूंच्या वैज्ञानिक दृष्टिकोनामुळे भारतात विज्ञान व तंत्रज्ञानाची पायाभरणी झाली. त्यांच्या विचारांनी भारताला वैज्ञानिक संशोधन आणि औद्योगिकीकरणाच्या दिशेने पुढे जाण्यास मदत केली, ज्यामुळे देशाचा विकास वेगाने होऊ लागला. पंडित नेहरूंच्या वैज्ञानिक दृष्टिकोनामुळे भारतीय राज्यघटनेला आधुनिक, प्रगतिशील आणि विज्ञाननिष्ठ स्वरूप मिळाले. धर्मनिरपेक्षता, समाजवाद, लोकशाही आणि औद्योगिकीकरण हे तत्त्व नेहरूंच्या विचारांशी सुसंगत होते आणि त्यामुळेच भारताने विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल केली. भारतीय राज्यघटना धर्मनिरपेक्षतेला केंद्रस्थानी ठेवते, आणि पंडित नेहरूंनी या तत्त्वांना बलवत्तर करण्यासाठी धोरणात्मक भूमिका बजावली. त्यांचा वैज्ञानिक दृष्टिकोन आधुनिक

भारताच्या विकासाचा आधारस्तंभ ठरला. आजही भारताने धर्मनिरपेक्षता आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन टिकवून ठेवण्यासाठी नेहरूंच्या विचारधारेचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

1) पंडित नेहरूंनी धर्म आणि राज्य यांचे स्पष्ट विभाजन अधोरेखित केले. त्यांचा दृष्टिकोन कोणत्याही एका धर्माचा विरोध करण्याचा नव्हता, तर सर्व धर्मांना समान वागणूक देण्याचा होता. त्यांनी धर्माधारित राष्ट्रवाद आणि सांप्रदायिकतेला विरोध केला व भारताला बहुधर्मीय आणि बहुसांस्कृतिक राष्ट्र म्हणून उभे करण्यावर भर दिला.
2) नेहरूंनी भारतीय समाजात वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजवण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी शिक्षण, विज्ञान, संशोधन आणि औद्योगिकीकरणाला चालना दिली. त्यांनी IITs, BARC, ISRO, DRDO यांसारख्या वैज्ञानिक संस्था स्थापन करून भारताच्या औद्योगिक आणि वैज्ञानिक प्रगतीसाठी भक्कम पाया घातला.
3) नेहरूंच्या धोरणांमुळे भारताने एक सर्वसमावेशक आणि लोकशाहीप्रधान समाजव्यवस्था निर्माण केली. आजच्या काळातही धर्मनिरपेक्षता आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन टिकवून ठेवणे आवश्यक आहे. आधुनिक भारताच्या सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक प्रगतीसाठी नेहरूंच्या विचारांची उपयुक्तता आजही कायम आहे.
4) भारतीय राज्यघटना ही धर्मनिरपेक्ष लोकशाहीला बळकट करणारी असून, पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी या तत्त्वांना अधिक दृढ करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यांनी भारतीय समाजाला वैज्ञानिक दृष्टिकोन, विवेकवाद आणि तर्कशुद्ध विचार करण्यास प्रवृत्त केले. त्यामुळे भारतीय संविधानाला आधुनिक, प्रगतिशील आणि विज्ञाननिष्ठ स्वरूप प्राप्त झाले. आजही भारताच्या विकासासाठी धर्मनिरपेक्षता आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन जपण्याची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1) नेहरू जवाहरलाल, (सविता दामले), (2024), 'आत्मकथा', मधुश्री प्रकाशन, पुणे.
2) ऑस्टीन ग्रॅनव्हिल, (भारती केळकर), (2013), 'भारतीय राज्यघटना राष्ट्राची कोनशीला', डायमंड प्रकाशन, पुणे.
3) अकबर एम. जे., (करुणा गोखले अनु.), (2015) ' नेहरू नवभारताचे शिल्पकार', राजहंस प्रकाशन, पुणे.
4) गोपाळ एस., (पुरूषोत्तम आत्माराम चित्रे अनु.), (1994), 'जवाहरलाल नेहरू', साहित्य अकादमी पब्लिकेशन, नवी दिल्ली.
5) राव लक्ष्मण, (2024), 'द फिलॉसाफर जवाहरलाल नेहरू', भारतीय साहित्य कला प्रकाशन, नई दिल्ली.
6) बबेले पीयूष, (अक्षय शिंपी अनु), (2022), 'नेहरू मिथक आणि सत्य', न्यू ईरा पब्लिशिंग हाउस, पुणे.
7) Tharoor Shashi, (2018), 'Nehru : The Invention of India', Penguin India publication.